

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ЛІФАНТІЙ Оксана Валентинівна

УДК 903.25/671.11(36)"638"

**КОШТОВНІ МЕТАЛЕВІ АПЛІКАЦІЇ КОСТЮМА НАСЕЛЕННЯ
СТЕПОВОЇ СКІФІЇ VII-III ст. до н. е.**

Історичні науки – 07.00.04 – археологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на Кафедрі археології Національного Університету «Києво-Могилянська академія» Міністерства освіти та науки України

Науковий керівник: кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Болтрик Юрій Вікторович,
Інститут археології НАН України,
завідувач відділу Польовий комітет

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Бруяко Ігор Вікторович,
Одеський археологічний музей НАН України,
директор

кандидат мистецтвознавства, доцент
Русяєва Марина Вікторівна,
Національна академія образотворчого мистецтва
та архітектури,
декан факультету теорії та історії мистецтва

Захист відбудеться «16» травня 2018 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.324.01 при Інституті археології НАН України за адресою: 04210, Україна, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12.

Із дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, Україна, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий «   » березня 2018р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Коштовні металеві платівки-аплікації (золоті, срібні та електрові) – одне з найважливіших джерел до вивчення скіфського церемоніального костюма. Зображення на пластинах-прикрасах одягу несуть інформацію про релігійні уявлення та світогляд номадів. Аналіз сюжетів та сцен, якими прикрашені аплікації церемоніального вбрання, а також їх кількість та розміщення у певних зонах одягу дозволяють скласти уявлення про соціальний статус їх носіїв. Дослідження технологічних рис показує рівень розвитку тореvтики та ювелірної справи.

Комплексне вивчення платівок одягу суттєво ускладнене надзвичайною масовістю матеріалу у поєднанні зі значною зруйнованістю комплексів (пограбування багатьох поховань). Внаслідок цього дослідження нашивних аплікацій було відносно несистемним. Більшість праць має публікаційний характер разом із стислою інтерпретацією окремих сюжетів (О.І. Тереножкін, М.І. Артамонов, А.П. Манцевич, Б.М. Мозолевський, Ю.В. Болтрик, О.Є. Фіалко, Д.В. Журавльов та ін.). Докладно проаналізовано платівки з окремих великих степових курганів, на підставі чого запропоновано типологічні схеми (Л.В. Копейкіна, А.Ю. Алексєєв та О.Є. Фіалко). Нашивні аплікації розглядались як складова античного імпорту у підсумковому дослідженні Н.О. Онайко. Спроба узагальнення матеріалів з курганів Лісостепу зроблена Г.В. Грїбковою. Системно вивчались нашивні платівки з головних уборів жінок Т.В. Мірошиною та Л.С. Клочко.

Отже, досі не було запропоновано комплексного аналізу нашивних аплікацій скіфського одягу як окремої категорії матеріальної культури. Ці обставини та міркування визначають **актуальність** розглянутої теми.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертація підготовлена на кафедрі археології Національного Університету «Києво-Могилянська академія» у рамках планової теми «Стародавнє населення України за даними археології». Державний реєстраційний номер в УкрІНТЕІ: 0108U009372.

Метою роботи є всебічний огляд та аналіз коштовних аплікацій скіфського вбрання (образотворчих традицій, набору зображень та їх семантики, матеріалів та технології виробництва) як потенційного джерела для соціальних, культово-релігійних та економічних реконструкцій. Для досягнення мети вирішені такі дослідницькі **завдання**:

- аналіз писемних джерел;
- критичний огляд історії дослідження золотих нашивних платівок як джерела для вивчення костюма та технологічних питань;
- укладення каталогу коштовних оздоб одягу з поховальних пам'яток Східноєвропейського Степу;

- уточнення засад археологічної типології;
- виявлення основних тенденцій виникнення, поширення та мінливості в часі й просторі нашивних платівок;
- дослідження локальних відмінностей костюмологічної складової у різних регіонах Північного Причорномор'я на прикладі мінливості сюжетів на аплікаціях одягу;
- висвітлення соціального і культового призначення коштовних оздоб одягу;
- кореляція розглянутих платівок з характером комплексів, що їх містили
  - дослідження співвідношення аплікацій з елементами поховального обряду, їх розташування на костюмі.

Об'єктом дослідження є коштовні металеві платівки, знайдені на території Східноєвропейського Степу; **предметом** – соціальна та культова роль коштовних аплікацій одягу скіфів.

Методи дослідження визначені метою. Це порівняльно-типологічний, застосований для опису платівок та поділу їх на класифікаційні групи; формально-статистичний – для поділу за хронологічним та територіальним показниками; кореляційний – для з'ясування співвідношення певних речей з іншими предметами, їх групами, територіями та хронологічними періодами; а також порівняльно-історичний, із застосуванням етнографічних аналогій. Використана побудова кореляційних таблиць. Для наочності наведено узагальнені карти та малюнки.

Наукова новизна роботи:

- Проведено комплексний аналіз еволюції зображень на платівках, а також форми виробів впродовж скіфського часу, як відображення певних змін у житті населення скіфського часу.
- Впорядковано джерельну базу та уточнено особливості класифікаційного, хронологічного та географічного розподілів матеріалу.
- Висвітлено особливості культово-релігійних та соціальних процесів на території Степу Східної Європи та виділено 16 умовних семантичних груп зображень.
- Простежено час побутування певних груп і типів пластинок.
- Простежено спільні та відмінні риси у сюжетах на дрібних аплікаціях зі Степу та Лісостепу.
- Зафіксовано зв'язок платівок з певними частинами одягу (головними уборами, наплічним та поясним одягом, а також взуттям). Крім того, простежено співвідношення церемоніального вбрання із статтю похованого.

Хронологічні рамки визначаються часом побутування скіфської матеріальної культури на зазначеній території – серединою VII – початком III ст. до н. е.

Географічні межі окреслені кордонами поширення скіфської матеріальної культури у степовій природній зоні України.

Джерельну базу роботи складають **43 071** коштовних (золотих, електричних та срібних) аплікацій одягу зі **167** поховальних комплексів, які були зафіксовані у **131** кургані. До них віднесено довгі пластини та стрічки з підвісками головних уборів, дрібні пластини одягу, в тому числі так звані "гудзики" та коштовні пластинки захисного обладунку.

В ході роботи опрацьовано колекції I Розділу Наукових фондів Інституту археології НАНУ, фондів Музею історичних коштовностей України та зібрання Державного Ермітажу (Росія).

Практичне значення полягає у можливості використання результатів дослідження для написання наукових праць, узагальнюючих робіт з археології та давньої історії України, при підготовці лекційних курсів зі скіфської історії; для формування музейних експозицій, зводів пам'яток; каталогів музейних колекцій, а також для складання типологічних схем подібного матеріалу. Теоретична цінність дослідження полягає у всебічному аналізі коштовних аплікацій як найінформативнішої частини церемоніального вбрання. Це дозволило простежити певні риси соціальної та етнічної структури давнього суспільства, а також особливості релігійних обрядів кочовиків.

Особистий внесок. При обробці та публікації нового матеріалу, у співавторстві з Ю.В. Болтриком написано статтю «Виготовлення золотих аплікацій костюма в Скіфії (пуансон з Кам'янського городища)». Авторці належать підбір аналогій та складання каталогу відомих за публікаціями пуансонів.

Апробація результатів відбувалась у формі доповідей на засіданнях Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та кафедри археології Національного Університету «Києво-Могилянська академія». Основні висновки дисертаційного дослідження були представлені на наукових конференціях: «Дні Науки НаУКМА» (Київ, 2013–2017), «Музейні читання «Ювелірне мистецтво – погляд крізь століття» (Київ, 2013-2015, 2017), «IX міжнародна наукова конференція ХІАО» (Харків, 2014), «Датування – Хронологія – Періодизація. Різні аспекти часу в археології» (Львів-Винники, 2015).

Публікації. За темою роботи опубліковано вісім наукових статей, з них п'ять у наукових фахових виданнях, у тому числі одна у закордонному; дві – у матеріалах конференцій.

Структура та обсяг роботи. Рукопис дисертації складається із анотації, списку умовних позначень, вступу, трьох розділів, висновків (198 сторінок); списку використаної літератури (367 позицій) і архівних матеріалів (36 позицій) та трьох додатків (каталогу коштовних металевих платівок, таблиць та ілюстрацій). Загальний обсяг роботи складає 415 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

ВСТУП

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено мету, завдання, предмет, об'єкт та методи дослідження, окреслено хронологічні та територіальні рамки, охарактеризовано наукову новизну та практичне значення роботи, наведено дані про апробацію дослідження та структуру тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ЗАСАДИ ТИПОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Писемні та іконографічні джерела. У підрозділі розглянуто основні категорії джерел до вивчення аплікаційних прикрас як складової церемоніального одягу. Стисло охарактеризовано свідчення з зображень на пам'ятках торевтики та скульптури. Визначено, що писемні твори (Геродот, Страбон, Гімерій, Приск Панійський), у більшості констатують наявність коштовних прикрас на головних уборах, пов'язках та поясах, не конкретизуючи, якій саме вигляд вони мали та чи містили зображення. Тому найбільш інформативним та достовірним джерелом для вивчення аплікативних прикрас одягу скіфів є археологічні дані.

1.2. Історіографія вивчення археологічних джерел. У вивченні платівок скіфського одягу виділено два періоди дослідження.

Перший період (від найраніших задокументованих розкопок скіфського кургану у 1763 році до середини 60-х років ХХ ст.) – польові дослідження та публікації із спробами інтерпретації найбільш презентабельних речей. Впродовж означеного часу спостерігається розвиток археологічної науки від "аматорських" розкопок (кургану Патініотті, Сороки та ін.) до ретельної наукової фіксації досліджень (наприклад, розкопки Першого Мордвинівського кургану). У цей період аплікації одягу вивчалися М.І. Веселовським, Г.І. Боровкою, М.І. Ростовцевим, П.К. Степановим та Б.В. Фармаковським. Згодом, лише у 50 – 60-ті роки вийшли праці, що підсумували досвід дореволюційних археологічних

напрацювань (наприклад, дослідження Н.О. Онайко, М.І. Артамонова, Л.Ф. Сілантьєвої).

Другий період (від середини 60-х років ХХ ст. по сьогодні) – час стрімкого розширення джерельної бази та впровадження історичних реконструкцій на основі археологічних джерел (О.М. Лесков, О.І. Тереножкін, Б.М. Мозолевський, Т.В. Мірошина, Л.С. Клочко, С.О. Яценко). Також у цей період впроваджується типологія та класифікація дрібних (Л.В. Копейкіна, А.Ю. Алексєєв, О.Є. Фіалко, А.Р. Канторович, Г.Ю. Грїбкова, О.В. Ліфантїй) та довгих (Т.В. Мірошина, Л.С. Клочко, О.В. Ліфантїй) пластин одягу.

Наукові дискусії впродовж означеного часу були зосереджені навколо низки ключових питань. Умовно їх можна поєднати у дві основні теми: вивчення аплікативних прикрас, як самостійного джерела та як складової костюма.

1.3. Історіографія коштовних металевих аплікацій з території Степової Скіфії. Розглянуто дискусії дослідників щодо інтерпретації сюжетів та мотивів, присутніх на платівках одягу. Вивчено застосування окремих термінів для позначення довгих пластин певної форми та відпрацювання типології платівок (Л.В. Копейкіна, Т.В. Мірошина, А.Ю. Алексєєв, О.Є. Фіалко, Г.Ю. Грїбкова, О.В. Ліфантїй). Досліджено розвиток знань про особливості виготовлення пластинок одягу: від перших праць загального характеру до вузькоспеціалізованих (Г. Блюмнер, Т. Шрейбер, Б.В. Фармаковський, Д. Кент Хіл, Р.Хіггінс, Н.О. Онайко, Б.А. Шрамко, С. Кольковна, Дж. Огден, Е. Рідер, Р. Лафінер, А. Гейгер, М.Ю. Трейстер, М.С. Шемаханська, Р.С. Мінасян).

Також висвітлена дискусія щодо центрів золотарства у Східній Європі за скіфської доби, яка здебільшого зведена до протистояння двох точок зору: можливості виготовлення ювелірних речей у Лісостепу (Б.А. Шрамко, Л.С. Клочко, Л.І. Бабенко) та виключно грецького походження всіх коштовних платівок із поховань скіфської знаті (В.Ф. Гайдукевич, М.Н. Погребова, В.Д. Блаватський, Б.М. Граков, Л.В. Копейкіна, Н.О. Онайко, О.А. Савостіна, М.Ю. Трейстер).

1.4. Історіографія платівок як складової скіфського костюма. Досліджено різні пропоновані вченими варіанти реконструкції та місця розташування платівок на головних уборах, поясах, плечовому одязі та взутті знаті. Розглянуто погляди дослідників на сфери ймовірного застосування одягу, оздобленого аплікаціями: його церемоніальний (М.І. Ростовцев, Л.В. Копейкіна, А.Ю. Алексєєв, М.С.Б. Дамерїї, Д.В. Журавльов) або виключно поховальний характер (В.І. Гуляєв, Є.І. Савченко). Також у підрозділі охарактеризовано історіографію походження традиції прикрашання костюма заможних прошарків населення коштовними платівками (Г. Кох, Р. Гіршман, М.І. Артамонов, С.О. Яценко, А. Хельмут-Крамбергер). Крім того, було проаналізовано окремі

спостереження дослідників щодо локальних особливостей використання пластин як оздоб певних частин одягу.

1.5. Основні засади типології коштовних металевих аплікацій. Підрозділ присвячено аналізу існуючих типологічних схем, а також опису принципів побудови авторської типології "від окремого до загального" (індуктивний метод). Проаналізований матеріал було спочатку поділено на **типи** зображень, подібні за сюжетом. Потім типи поєднано в **підгрупи** та **групи** за доволі розбіжними принципами, оскільки універсальних критеріїв поділу підібрати не вдалося. Найвищими таксонами типології стали дві **категорії**: довгі та дрібні аплікативні прикраси одягу. Для дрібних пластин притаманний простий сюжет (зображення одного, інколи двох та, у поодиноких випадках, трьох персонажів). При цьому довжина/висота перевищує ширину виробу не більше ніж у два рази. Для довгих пластин притаманна ціла сюжетна схема, або ряд, а загальна довжина виробу більша за ширину принаймні у три рази.

РОЗДІЛ 2 ТИПОЛОГІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ КОШТОВНИХ МЕТАЛЕВИХ АПЛІКАЦІЙ ОДЯГУ

У другому розділі пропонуються схеми упорядкування доступного матеріалу відповідно до типологічного та хронологічного розподілу. Можна відмітити, що зі **43 071** екземпляру наймасовішими є аплікаційні прикраси у вигляді гудзиків (22 105+? екз.) та трикутників з псевдозерні (5898+? екз.). У результаті створення авторської типології було виділено **32 типи довгих** та **92 типи зі 160 варіантами дрібних** пластин.

2.1. Довгі пластини головних уборів. У відповідних пунктах описано типологію та хронологію довгих платівок (всього **116** екз.), що розділені за сюжетом на чотири групи: **I. Світове дерево, II. Протистояння, III. Рослинні мотиви, IV. Геометричні мотиви.** Крім того, розглянуто довгі пластини головних уборів як історичне джерело.

Простежено, що найпоширенішим сюжетом на довгих пластинах жіночих головних уборів були сцени протистояння, які нараховують понад 65 виробів (тобто більше половини від всіх довгих пластин) та 16 оригінальних зображень (близько 40% від всіх оригінальних зображень цієї категорії). Наступними за популярністю були рослинний сюжет (25 екз. і 13 оригінальних зображень) та символіка світового дерева (22 екз. і 10 оригінальних зображень). На останньому місці – метопіди з геометричним орнаментом (4 екз.) та 4 оригінальні зображення від чотирьох головних уборів.

2.2. Дрібні платівки одягу. Розглянуто типологію пластин другої категорії, яка містить **42 955** екз., тобто, понад **99%** від загальної кількості

коштовних аплікацій одягу. Для неї, за деяким винятком, характерні незначні розміри виробів – від 2 до 35 мм в діаметрі чи з довжиною сторін від 10 до 40 мм. За окремими типами/варіантами розподілено лише **42 430** екземплярів, що мали приблизно **671** оригінальне зображення. Серед них визначено п'ять груп: **I. Антропоморфні, II. Поліморфні, III. Зооморфні, IV. Рослинні та V. Геометричні.** Кожна група розділена на підгрупи, типи та варіанти.

2.3. Загальна динаміка морфологічних змін коштовних аплікацій одягу. Завдяки впорядкуванню **94** курганів із **125** комплексами із відносно вузькими датами, вдалося виділити дев'ять умовних хронологічних груп пластинок одягу на території Степу:

- перша хронологічна група – друга половина VII ст. до н.е.
- друга хронологічна група – кінець VI – перша чверть V ст. до н.е.
- третя хронологічна група – друга чверть V ст. до н.е.
- четверта хронологічна група – середина – початок останньої чверті V ст. до н.е.
- п'ята хронологічна група – остання чверть V – початок IV ст. до н.е.
- шоста хронологічна група – перша – початок другої чверті IV ст. до н.е.
- сьома хронологічна група – друга чверть – середина IV ст. до н.е.
- восьма хронологічна група – середина – початок останньої чверті IV ст. до н.е.
- дев'ята хронологічна група – остання чверть IV – початок III ст. до н.е.

Якщо перші п'ять хронологічних груп включають відносно невелику кількість курганів із незначним числом платівок, то починаючи з шостої, їх число значною мірою зростає. Відмічається, що найбільше використання коштовних пластин одягу припадає на третю чверть IV ст. до н.е. – часові межі восьмої групи. В останній період – дев'ята група – спостерігається значне скорочення асортименту пластин та кількість елітарних поховань із платівками костюма, отже можна констатувати згасання цієї традиції.

2.4. Аплікації костюма в системі хронології скіфської культури. У підрозділі простежено основні тенденції виникнення, поширення та розвитку в часі та просторі аплікативних прикрас одягу. Зокрема, підтверджено концепцію А.Ю. Алексєєва про щонайменше дві хвилі міграції номадів на територію Східноєвропейського Степу, які можна прослідкувати на основі змін у матеріальній культурі. Першими (друга половина VII ст. до н.е.) у Східноєвропейському Степу фіксуються зооморфні сюжети на аплікаціях одягу. Наприкінці VI – у першій чверті V ст. до н.е. відкрито порівняно мало поховань з пластинками із рослинними та геометричними узорами. З другої чверті V ст. до н.е. з'являються поліморфні (сильно стилізовані зображення грифонів) та невідомі раніше у степу зображення котячих, голів хижих птахів та зайців. У

третій чверті V ст. до н.е. відзначена поява антропоморфних образів, які представлені горгонейонами та профільним зображенням голови "Афіни". Перші повнофігурні зображення людини, а також трикутників та хрестоподібних орнаментів зафіксовано на платівках в останній чверті V ст. до н.е. На наступне сторіччя припадає абсолютна більшість типів та варіантів дрібних та довгих пластин одягу. В цей час входять в ужиток підвіски та метопіди головних уборів із сценами протистояння та геометричним орнаментом. В останній чверті IV – на початку III ст. до н.е. число пластинок всіх типів значно скорочується. Майже зникають повнофігурні зображення людей, відсутні платівки у вигляді сфінксів, зайця, мухи та мушель. Зникають зображення пальмет і розмаїття розеток та лотосів. Зменшується різноманітність підвісок та бусин. Водночас виникають невідомі раніше зображення голови Афіни, розвернутої у три четвертному розвороті, образ Ніке (?) на дрібних платівках, а також не зафіксований раніше тип протистояння на довгих пластинах.

Також проведено порівняння аплікацій одягу у похованнях еліти Степу та Лісостепу. Різниця між ними здебільшого полягає у наявності локальних сюжетів в обох регіонах та примітивізмі багатьох образів у оздобах одягу лісостепової знаті.

РОЗДІЛ 3

АПЛІКАЦІЇ СКІФСЬКОГО ЦЕРЕМОНІАЛЬНОГО КОСТЮМА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

3.1. Локальні особливості побутування аплікацій за скіфської доби.

У підрозділі визначено основні періоди розширення та звуження зони впливу кочової еліти, представників якої було поховано у оздобленому коштовними аплікаціями вбранні. Якщо до часу побутування платівок одягу перших п'яти хронологічних груп (друга половина VII – початок IV ст. до н.е.) відноситься порівняно невелика кількість курганів із незначним числом пластинок, то починаючи з шостої групи їх число значно зростає, досягаючи розквіту у межах восьмої групи. Істотне зменшення чисельності аплікацій та їх розмаїття спостерігається у дев'ятій хронологічній групі, яка маркує згасання скіфської культури.

Отже, на прикладі поховань скіфської еліти простежено хронологічні зміни у розвитку скіфської культури Степу. Різде збільшення числа заможних поховань із одягом, оздобленим коштовними аплікаціями, припадає на першу чверть IV ст. до н.е. В цей час золоті прикраси костюма виникають у пониззі Дунаю, відбувається закріплення скіфів на території Приазов'я та продовжується зведення курганів еліти між Дніпром та Молочною, де виділено певні поховальні групи.

У другій чверті IV ст. до н.е. збільшується число заможних поховань із аплікаціями костюма у межах певних осередків та звуження території зі зростанням кількості заможних верств населення. Так, у Подніпров'ї продовжують існувати засновані у попередній час могильники. Разом з тим окреслюються окремі нові елітарні угруповання на Правобережжі та у Приазов'ї. Проте, у Подунав'ї вже не відомі поховання із коштовними прикрасами одягу.

Нове розширення ареалу і, водночас, зростання числа аристократичних поховань припадає на третю – початок останньої чверті IV ст. до н.е. – час найграндіозніших поховальних споруд Скіфії. В цей час скіфські або варваризовані еллінські поховання знову фіксуються на Кримському півострові. Одночасно виникають заможні поховання на лівому березі Південного Бугу, що напевно, свідчить про контакти скіфів з Ольвією.

В останній період існування скіфської культури наприкінці IV – на початку III ст. до н.е. відбувається значне скорочення числа заможних поховань із прикрасами одягу у всіх регіонах Степу.

Отже, на прикладі такого яскравого матеріалу, який складає один зі стовпів елітарної субкультури, можна говорити про певні тенденції у житті верхівки скіфського суспільства. А історична доля кочової еліти без сумніву позначає загальний вектор розвитку варварських племен вцілому.

3.2. Семантичне навантаження орнаментальних мотивів на платівках.

При вивченні різноманітних зображень використано концепції та гіпотези багатьох вчених щодо релігійно-обрядових, танатологічних, міфологічних уявлень скіфів, ймовірного впливу грецького мистецтва та міфології на варварське населення (Д.С. Раєвський, С.С. Бессонова, Ю.Б. Полідович, І.Ю. Шауб, Г.В. Вертієнко). Особливо яскраво символіка зображень проявляється на довгих пластинах головних уборів, де можна бачити певні цілісні "ряди" міфологічного переказу, що на прикладі дрібних пластинок побачити значно важче.

Насамперед у цьому підрозділі розглянуто основні сюжетні композиції та персонажі на коштовних аплікаціях одягу. Найпопулярнішою є ідея світового дерева та його супутників, а також рослинних і геометричних мотивів як його символів. Згруповано за певними асоціативними рядами наступні зображення популярних персонажів: Змієдіва – Апі – прародителька скіфів; Індра – Веретрагна – Таргітай – Геракл та тварини-втілення героя; втілення союзу Таргітая та змієдиви. Сюжети розподілено на наступні групи: фарн у скіфській іконографії; Інвеститура – зображення Великої богині і царя; можливий прояв культу відрубаної голови та образ Медузи горгони; можливий прояв культу Діоніса у скіфів; грифон та сцени шматування; грифоно-гіпокамп та крилатий кінь як прояв культу Тагімасада-Посейдона; хижий птах як втілення чоловічого

начала; качка як втілення жіночого начала; лебідь та голуб як відображення культу Афродіти – Аргімпаси; заєць та сцени полювання на нього, а також зображення комах та павуків.

Отже, безсумнівним є факт глибокої змістовності зображених на аплікаціях сюжетів, справа лише у недостатності наявних свідоцтв про релігійні уявлення скіфів для інтерпретації окремих зображальних кодів.

3.3. Коштовні металеві платівки в системі скіфського костюма. У підрозділі розглянуто способи кріплення пластинок на одязі, проаналізовано, які частини одягу прикрашали пластинками певних типів/варіантів. Наприклад, для оздоб суконь найчастіше використовували пластинки з геометричним орнаментом; друге місце займають антропоморфні зображення, здебільшого людських голів. У порівнянні з ними менш популярними були зооморфні образи, зображення поліморфних істот та рослин. Також простежено тяжіння окремих типів пластин до певних частин одягу, інколи тільки певної статі. Зокрема, прикрашання образами хижих птахів переважно чоловічих пасків та головних уборів, а нехижих – здебільшого жіночого одягу. Платівки у вигляді морських гребінців найчастіше прикрашали коміри жіночих суконь, а вісімкоподібними пластинками, як правило, оздоблювали чоловічі паски.

Вивчення контексту знахідок дозволило простежити закономірності у розташуванні пластин окремих типів у певних зонах костюма. На основі аналізу 167 комплексів (окремих камер/могил) із 131 кургану Східноєвропейського Степу було виділено достовірні залишки від 81 головного убору представників еліти. З них дев'ять співвідносяться із чоловічими башликами та начільними стрічками, 70 – із жіночими калафами, конусоподібними уборами, покривалами, шапками, начільними стрічками та тіарами. У дитячих похованнях було знайдено залишки лише двох головних уборів: у вигляді конічної шапки із бічними привісками (дівчинка 6–7 років: Носаки к.4 гр.3) та налобної стрічки (дівчинка 10–12 років: Зелене к.5 п.3).

Оздоблення церемоніального взуття коштовними платівками відомо лише в жіночих похованнях. На сьогодні зафіксовано сім таких знахідок.

3.4. Зміни у вигляді коштовних металевих платівок як відображення інокультурних впливів. На основі інтерпретацій різних іконографічних сюжетів простежуються деякі закономірності у розподілі сюжетів. По-перше, часто важко виокремити символіку певного персонажу та його роль у скіфських релігійних уявленнях. Нерідко один образ може одночасно мати різне змістовне навантаження. Вірогідно, це пов'язано не з помилками у наукових інтерпретаціях, а з універсальністю образу. По-друге, пластини окремих типів прикрашали з тих чи інших причин визначені частини одягу, інколи тільки певної статі. Таку закономірність простежено на прикладі зображень птахів, у кожного з яких виявилось своє місце у жіночому та чоловічому костюмі. По-

третє, на масовому матеріалі зафіксовано появу майже всіх сюжетів практично синхронно, з невеликими уточненнями. На прикладі розвитку та побутування певних типів простежено зародження, розвиток та згасання окремих сюжетів у гармонічному поєднанні із загальним соціально-економічним розвитком скіфського суспільства.

ВИСНОВКИ

Коштовні металеві платівки скіфського костюма підтвердили свій інформаційний потенціал. Підсумовуючи проведені дослідження слід стисло навести його головні висновки.

1. Основним результатом роботи є всебічний огляд, систематизація та аналіз коштовних аплікацій скіфського вбрання (зображальних традицій, набору зображень та їх семантики, матеріалів та технології виробництва) як джерела для соціальних та культово-релігійних реконструкцій

2. Писемні джерела свідчать про використання скіфами коштовних металевих, зокрема золотих аплікацій в оздобленні одягу (Геродот, Страбон, Гімерій, Приск Панійський).

3. Коштовні аплікативні прикраси костюма представників скіфської еліти зі 131 кургану Східноєвропейського Степу розподілені на довгі пластини головних уборів та дрібні пластини одягу. Абсолютна більшість (понад 99%) виробів належить до дрібних аплікацій костюма, що декорували всі його частини: головні убори, плечовий та поясний одяг, а також взуття.

4. За станом збереженості частини виробів (із додатковими отворами поряд із полами), випадками додавання нових виробів на місце втрачених (Литий (Мельгуновський) курган, Товста Могила) та пристосування готових пластин під форму калафів (Товста Могила, Пісочин к.8) можна визначити, що одяг, оздоблений золотом, використовувався у якості церемоніального.

5. Хронологічна колонка вивчених археологічних пам'яток складається з дев'яти умовних хронологічних груп. При нанесенні цих груп на карту, визначено основні періоди розширення та звуження зони впливу кочової еліти протягом VII – початку III ст. до н.е.

6. Аналіз масового матеріалу показав, що зображення з'являються, розвиваються та зникають у якості елементів декору металевих оздоб костюма за певними правилами.

7. Першість за кількістю виробів та варіацій сюжетів належить дрібним пластинам костюма еліти. При цьому, платівки із геометричним орнаментом найчисельніші – 32 523 екз. (76,65% від загального числа дрібних пластин), проте за числом оригінальних зображень 139 (20,72%) вони посідають друге місце. Водночас, перше місце за числом оригінальних зображень займають пластини з

антропоморфними персонажами – 197 оригінальних зображень (29,36%), хоча число таких виробів складає всього 4143 екз. (9,76%).

8. При відносному превалюванні у V ст. до н.е., зооморфні образи на коштовних пластинах одягу у IV – на початку III ст. до н.е. займають практично останні позиції, як за чисельністю, так і за варіативністю.

9. Аналіз семантики навантаження зображень на пластинках одягу довів їх глибоку релігійну змістовність. Здебільшого вони пов'язані із уявленнями іранців про життя – смерть – переродження через смерть. Також розглянуті сюжети відображають солярну і хтонічну символіку та розуміння світобудови скіфами через бінарні опозиції. Особливо яскраво символіка зображень проявляється на довгих пластинах головних уборів, де можна бачити певні цілісні "ряди" та "послідовності" коду, що на прикладі дрібних пластинок побачити важче.

Таким чином, аплікативні прикраси є високоінформативним джерелом для отримання окремих відомостей про історію скіфів, хронологію скіфської культури, соціальний стан, гендерні ролі, міграції та культово-релігійних практики степових номадів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

1. Лифантій О.В. Золотые украшения одежды из Мельгуновского кургана / О.В. Лифантій // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип. 21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – Кіровоград, 2014. – С.52–60.
2. Лифантій О.В. Золоті прикраси одягу із ранніх скіфських комплексів / О.В. Лифантій // Боспорские исследования. – Вып. XXX. – Симферополь – Керчь, 2014. – С.39–53.
3. Лифантій О.В. Орнитоморфные изображения на золотых аппликативных украшениях одежды скифов / О.В. Лифантій // Stratum plus. Археология и культурная антропология. – №3. – 2015. – С.167–182.
4. Лифантій О.В. Два типи довгих пластин головних уборів скіфів із зображеннями комах / О.В. Лифантій // Магістеріум. – Вип. 60. – 2015. – Археологічні студії. – С.71–75.
5. Лифантій О.В. Зображення птахів на довгих пластинах головних уборів / О.В. Лифантій // Археологія і давня історія України. – Вип. 2 (15). – К., 2015. – С.96–102.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

6. Ліфантій О.В. Дрібні пластинки одягу скіфів із зображеннями членистоногих / О.В. Ліфантій // Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки” 10–12 листопада 2014 р. – К., 2015. – С.100–106.

7. Ліфантій О.В. Золоті платівки скіфського одягу з зображенням птахів / О.В. Ліфантій // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции (Харьков, 30–31 октября 2014г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2014. – С.26.

8. Болтрик Ю.В., Ліфантій О.В. Виготовлення золотих аплікацій костюма в Скіфії (пуансон з Кам’янського городища) / Ю.В. Болтрик, О.В. Ліфантій / [відп. ред. З.І. Маріна] // Археологія та етнологія півдня Східної Європи. – Дніпро: «Ліра», 2016. – С.217–227.

АНОТАЦІЇ

Ліфантій О.В. Коштовні металеві аплікації костюма населення Степової Скіфії VII–III ст. до н. е. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 «Археологія» – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут археології НАН України, Київ, 2018.

Дисертацію присвячено аналізу коштовних металевих аплікативних прикрас костюма еліти зі 131 кургану Східноєвропейського Степу скіфського часу. Археологічну джерельну базу роботи складають 43 071 екземпляр, 116 з яких віднесено до довгих пластин головних уборів. Понад 99% зразків належать до дрібних аплікацій, які декорували всі частини костюма: від головних уборів до взуття. У результаті створення типології платівок одягу виділено 32 типи довгих та 92 типи із 160 варіантами дрібних пластин. Такий розподіл дозволив простежити хронологічні, територіальні, соціально-гендерні та релігійно-культурні особливості їх застосування. Унаслідок розподілення вивчених комплексів за дев’ятьма хронологічними групами, визначено основні періоди розширення та звуження зони впливу кочової еліти протягом VII – початку III ст. до н.е. у Східноєвропейському Степу.

Ключові слова: Степ Східної Європи, скіфська доба, елітарні поховання, типологія, хронологія, коштовні металеві аплікації одягу.

Лифантий О.В. Драгоценные металлические аппликации костюма населения Степной Скифии VII – III вв. до н.э. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.04 «Археология» – Национальный университет «Киево-Могилянская академия», Институт археологии НАН Украины – Киев, 2018.

Диссертация посвящена исследованию драгоценных металлических аппликаций костюма элиты из 131 кургана Восточноевропейской Степи скифского времени. Археологическую базу работы составляет 43 071 экземпляр, 116 из них отнесено к длинным пластинам головных уборов. Больше 99% изученных предметов принадлежат к мелким аппликациям, декорировавшим все части костюма: от головных уборов до обуви. В результате создания типологии пластин одежды, выделено 32 типа длинных и 92 типа со 160 вариантами мелких пластин. Такое распределение позволило проследить хронологические, территориальные, социально-гендерные, и религиозно-культурные особенности их применения. Вследствие распределения комплексов на девять условных хронологических групп отмечены периоды расширения и сужения зоны влияния кочевой элиты на протяжении VII – начала III вв. до н.э. в Восточноевропейской Степи.

Ключевые слова: Степь Восточной Европы, скифская эпоха, элитарные погребения, типология, хронология, драгоценные металлические аппликации одежды.

Lifantii O. Jewellery Metal Appliqués of Costume of Inhabitants of Scythian Steppe in 7th–3rd century B.C. – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences (PhD) in specialty 07.00.04 "Archaeology" – National University of "Kyiv-Mohyla Academy", Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Kyiv 2018.

The thesis examines jewel metal costume appliqués of Scythian elite representatives discovered in the barrows of Eastern European Steppe. The research is based on the narrative and archaeological sources. The author has analyzed the evidence of written sources on the use of jewel decoration as clothing applications by Scythians as well as the researches of Graeco-Scythian toreutics and costume of Iranian peoples.

The archaeological base of the study contains the appliqués of clothes from 131 barrows in Eastern European Steppe. They are dated by existence of the Scythian culture at the territory under study – the second half of the 7th – beginning of the 3rd century BC. The total number of examined items is 43 071, only 116 of which are attributed as long plates of headdress. Over 99% of items under analysis belong to the

small applications of garments that were used as décor of all parts of the costume, from headdress to shoes.

According to the author's typology of plates of Scythians clothes, 32 types of long, 92 types with 160 variants of small appliqués were classified. Such division enabled to trace the social, gender, chronological, territorial, and sacred features of their use.

The vast majority of long appliqués decorated women's headdress. The exceptions are two plates from Kul-Oba that adorned the male “başlık” (hood). In addition, exclusive on plot of image and gender of carrier is a piece of plate from Lytyi (Melhunovskyi) barrow, which according to the excavation report, adorned forehead band, or “başlık” of man.

The condition of some artifacts (the presence of additional holes near the broken ones), the evidence of replacing of lost items by adding the new ones (Lytyi barrow, Tovsta Mohyla), and fitting the shape of already made plaques due to the form of “calafs” (special form of Greek and Scythian headdresses), points at facts that clothes, decorated with gold, were used in ceremonies.

Basing on the chronological and geographical distribution of different types the theory of at least two waves of migration of Scythian nomads in the Eastern Steppe area was confirmed.

In consequence of the distribution of the assemblages under study to nine chronological groups and applying them on the map, the certain periods of expansion and constriction of influence zone of nomadic elite in the 7th – the beginning of the 3rd century BC was marked. If the time of the first five groups (second half of the 7th – last quarter of the 5th centuries BC) includes relatively few elite barrows with small number of plaques. Beginning from the sixth group (first quarter of the 4th century BC) their number increases significantly. The real boom in the use of jewel appliqués of the garments traced on the third quarter of 4th century BC – chronological limits of eighth group. In the next period, the ninth group (fourth quarter of the 4th – the beginning of the 3rd centuries BC), this tradition gradually extinct. Thus, the example of graves of Scythian Steppe elite can show some ripple in the evolution of Scythian culture in the region. Perhaps, by analyzing a broader set of materials it could be possible to talk about the location of certain tribal groups in certain intervals in the considered territory.

In addition, the difference between plaques of costume from the elite graves of Steppe and Forest-Steppe was observed. It take place in presence of some, possibly, local images in both regions, in primitive manner of depiction of many types of decoration of Forest-Steppe elite clothes, and in chronological diversity. Thus, many Forest-Steppe elite graves are dating back to the 7th – 5th centuries B.C., when in Steppe the amount of the complexes of 4th century B.C. prevail.

Certainly, the character of images presented on these appliqués does not seem random. They are related mostly with the basic concepts of Iranians on the death, life, and rebirth through the death. They also reflect the solar and chthonic symbolism and understanding of the universe by the Scythians through binary oppositions.

The symbolism of the images is spectacular on the long plaques of headdresses where some integral “rows” and “order of code” could be seen which is harder appeared on the small plates.

The patterns of the use of plates of certain types on the certain parts of clothes were also examined but more detailed analysis in this direction is the matter of future research.

Therefore, the appliqués of Scythian costume are the highly informative source for the studying of the history of the Scythian people, chronology of the Scythian culture, and marked the social position and gender roles, migrations and cult practice.

Keywords: Eastern European Steppe, the Scythian period, elite burial, typology, chronology, jewellery metal appliqués of clothes.